

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ

CHARACTERISTICS OF THE OBJECT COMPOSITION OF RELATIONS IN THE SPHERE OF CIVIL-LEGAL PROTECTION OF LAND RIGHTS

Гладун С.О., юрисконсульт
Нетішинський професійний ліцей,
аспірант

Національний університет водного господарства та природокористування

У статті проведено дослідження об'єктного складу відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав. Зокрема, проаналізовано категорію «земля» та її місце серед вказаних об'єктів. Відзначено недоліки здійснення поділу земель на категорії. Визначено характерні риси землі як об'єкта цивільних прав – обмеженість її у просторі, локальність за місцем розташування, незамінність та – як основна риса – нерухомість. Проаналізовано нерухомі речі як одні з найбільш важливих об'єктів цивільних прав та визначено їх родові та видові (безпосередні) ознаки. Запропоновано визначення нерухомого майна (нерухомості) – це майно, яке не може без шкоди для свого призначення бути переміщеним відносно землі, на якій воно знаходиться, а також сама ця земля (земельна ділянка). Досліджено статус земельної ділянки як об'єкта права власності. Запропоновано авторське визначення земельної ділянки як об'єкта нерухомості та об'єкта цивільно-правового захисту. Розширено земельну ділянку як об'єкт нерухомості та об'єкт цивільно-правового захисту визначено як природну частину земної поверхні, яка індивідуалізована родовими та видовими (безпосередніми) ознаками (розташуванням, межами, площею, територією тощо), може мати у наявності певні об'єкти (поверхневий (грунтовий) шар, рослинні насадження, лісові насадження, водні об'єкти, штучні об'єкти, інші об'єкти), відокремлена та зареєстрована у установленому законодавством порядку, має своє цільове призначення, номер у Державному земельному кадастрі та інших державних реєстрах, та яка може виступати об'єктом майнових, речових, зобов'язальних та інших відносин. Удосконалено окремі положення щодо статусу садиби. Досліджено речові та зобов'язальні права у об'єктному складі відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав. Розглянуто специфіку окремих обмежень обігу об'єктів у сфері цивільно-правового регулювання та захисту земельних прав. Відзначено, що наразі залишається проблемою чітке закріплення вказаних обмежень, зокрема, майнових прав фізичних та юридичних осіб у цивільному законодавстві України на нерухомі та інші об'єкти. Аргументовано позицію, що відсутністю саме закону про обмеження прав на окремі види майна порушуються норми ч. 2 ст. 178 ЦК України. Доведено, що удосконалення потребує назва ст. 190 ЦК України.

Ключові слова: об'єкт, об'єктний склад, земля, земельна ділянка, нерухоме майно, нерухомість, цивільно-правовий захист, обмеження, майно, майнові права.

The article conducts a study of the object composition of relations in the field of civil legal protection of land rights. In particular, the category "land" and its place among the specified objects were analyzed. The shortcomings of the division of land into categories were noted. The characteristic features of land as an object of civil rights are determined – its limitation in space, locality by location, irreplaceability and – as the main feature – immovability. Immovable things are analyzed as one of the most important objects of civil rights, and their generic and specific (direct) characteristics are determined. The proposed definition of immovable property (real estate) is property that cannot be moved relative to the land on which it is located, as well as this land (land plot) itself, without prejudice to its purpose. The status of the land plot as an object of ownership was investigated. The author's definition of a land plot as an object of real estate and an object of civil legal protection is proposed. Expanded, a land plot as an object of real estate and an object of civil legal protection is defined as a natural part of the earth's surface, which is individualized by generic and specific (direct) features (location, boundaries, area, territory, etc.), may have certain objects objects (surface (soil) layer, vegetation, forest plantations, water bodies, artificial objects, other objects), separated and registered in accordance with the procedure established by law, has its intended purpose, number in the State Land Cadastre and other state registers, and which can be the object of property, property, obligation and other relations. Certain provisions regarding the status of the estate have been improved. Property and obligation rights in the object composition of relations in the field of civil protection of land rights were studied. The specifics of certain restrictions on the circulation of objects in the field of civil law regulation and protection of land rights are considered. It was noted that the problem of clearly enshrining the specified restrictions, in particular, the property rights of individuals and legal entities in the civil legislation of Ukraine for immovable and other objects, remains a problem. The position is argued that the absence of a law on the limitation of rights to certain types of property violates the norms of Part 2 of Article 178 of the Central Committee of Ukraine. It is proved that the title of Art. 190 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: object, object structure, land, land plot, real estate, real estate, civil protection, restrictions, property, property rights.

Актуальність і важливість аналізу об'єктного складу відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав обґрунтовується тим, що Україна на сьогодні, не зважаючи на війну та окупацію рф значних територій, продовжує лишатися великою аграрно-промисловою державою. Українська держава володіє потужним земельним потенціалом. Виняткова роль землі як об'єкта цивільно-правового захисту проявляється у зв'язку із розширенням її правового регулювання, із врахуванням її функціонального призначення як основного засобу виробництва, як операційної бази для системи розміщення продуктивних сил.

Актуальність дослідження аналізу та вивчення об'єктів цивільних прав обумовлюється й тим, що чітке закріплення у законодавстві захисту власників вказаних об'єктів, механізмів їхньої реалізації, ефективне застосування забезпечення цивільно-правового захисту порушених прав в земельних правовідносинах є однією з необхідних передумов всебічного розвитку цивільного права.

Тому удосконалення нормативно-правової бази України щодо визначення об'єктного складу відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав є наразі одним із невідкладних завдань нормотворчості.

Об'єктний склад відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав був підданий аналізу такими вченими-цивілістами як Ю.В. Ковальчук, В.М. Ковальчук, А.М. Мірошніченко та іншими.

Проте окремі питання про об'єктний склад відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав на сьогодні належить до доволі дискусійних. Так, потребують додаткових досліджень аналіз таких основних об'єктів як земля, земельні ділянки та їхні варіації, статус садиб як об'єктів цивільно-правового захисту, питання обмежень обігу об'єктів цивільних прав, зокрема, щодо об'єктів, пов'язаних із землею, потребують удосконалення окремі статті цивільного та земельного законодавства у розглядуваній сфері, зокрема,

щодо визнання майнових права майновими нематеріальними об'єктами тощо.

До об'єктного складу у цивільному праві на сьогодні є належать різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, із приводу яких виникають цивільно-правові відносини. До таких об'єктів належать речі, майно, майнові права, речові права, зобов'язальні права, виключні права, інші об'єкти.

Об'єктний склад відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав складають насамперед земля, земельні ділянки як нерухоме майно, їхні варіації – земельні ділянки із насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, садиби тощо. Крім того, до об'єктного складу вказаних відносин відповідні речові та інші права.

Так, особливим видом нерухомого майна та особливим об'єктом у спектрі об'єктів земельного та цивільного права є земля. Конституцією України у ст.ст. 13 і 14 проголошено, що земля є об'єктом права власності Українського народу, це основне національне багатство, яке у зв'язку із цим перебуває під особливою охороною Української держави. Відповідно, право власності на землю як на об'єкт права, гарантується Конституцією України, а також набувається та реалізується фізичними і юридичними особами, державою виключно відповідно до законів України [4].

Згідно ст. 1 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року (надалі – ЗК України) земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [2].

Саму термін «земля» можна розглядати у різних аспектах: як об'єкт природи, як планету, як Земну кулю, як частину космічної (Сонячної) системи, як середовище для проживання людини (земної істоти), як частину земної поверхні, як юридичну категорію тощо.

Планета Земля (Земна куля) виступає об'єктом правового регулювання міжнародного публічного права. Землю можна також розглядати як природне середовище, яке охоплює не тільки безпосередньо земну поверхню, але й підземні надра, повітряну оболонку (атмосферу) земної кулі, а також ландшафти та інші географічні об'єкти, рослинний і тваринний світ, середовище проживання людини, соціуму, держав. У цьому значенні земля – є об'єкт правового регулювання у основному права екологічного.

У іншому значенні земля виступає як об'єкт правового регулювання у земельному та цивільному праві. Під таким терміном земля розуміється як частина земної поверхні, розташована над надрами у межах відповідної території. Поняття землі вживається також «в розумінні конкретної визначеної на місцевості земельної ділянки як об'єкта земельних орендних відносин» [3, с. 80–81].

ЗК України визначає статус землі та, відповідно, земельних ділянок, як видів майна у ст. 18. До правового регулювання за українським законодавством належать усі землі у межах її території, визначеної лінією державного кордону України відповідно до Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року – «лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору» [8]. До території земель України входять у тому числі острови, землі, зайняті водними об'єктами та інші об'єкти. Україна за межами своєї території також може мати земельні ділянки на праві державної власності, проте правовий режим цих ділянок вже визначається законодавством зарубіжної держави.

Окремі категорії земель визначені у ст. 19 ЗК України. Так, землі України за основним цільовим призначенням поділяються на землі сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення та інші категорії. Також земельні ділянки кожної категорії цих земель можуть перебувати у запасі.

Порядок установлення категорій земель, а саме, установлення та зміна цільового призначення земельних ділянок проводиться згідно із нормами ст. 20 ЗК України. Проте, як зазначають науковці, зокрема, В.М. Правдюк, «Закріплений в земельному законодавстві України поділ земель за цільовим призначенням не виконує поставлених перед ним завдань. Система поділу земель України на категорії не установлює чітких і зрозумілих вимог стосовно того, яким чином повинна використовуватись певна земельна ділянка» [7, с. 183].

Так, згідно із нормами ст. 20 ЗК України поділ земель на категорії здійснюється відповідно до їх цільового призначення. Проте у багатьох випадках земля відноситься до певної категорії не за їх цільовим призначенням, а за іншими критеріями, зокрема, за суб'єктом, який використовує ці землі [5, с. 42–44].

Це підтверджує п. «ж» ч. 1 ст. 19 ЗК України, де вказано, що існує категорія земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій та іншого призначення. Але вказані критерії розподіляються не за їх цільовим призначенням, а за суб'єктом, який використовує вказані землі – підприємства та інші суб'єкти галузі промисловості, сфері електронних комунікацій тощо.

Тому пропонуємо п. «ж» ч. 1 ст. 19 ЗК України викласти у наступній редакції: «(ж) землі промислового, інфраструктурного, електронно-комунікаційного, енергетичного, оборонного та іншого призначення».

Характерними рисами землі як об'єкта цивільних прав, є обмеженість її у просторі, локальність за місцем її розташування, незамінність та – як основна риса – нерухомість.

Ст. 181 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (надалі – ЦК України) визначає, що «до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення» [13].

Закон України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 року у ст. 1 також визначає, що нерухоме майно (нерухомість) – це «земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці і невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення» [10].

Отже, нерухомі речі визнаються одним із найбільш важливих об'єктів цивільних прав.

У сфері нерухомості під терміном «земля» розуміється найперше земельна ділянка. Відповідно до ст. 79 ЗК України земельна ділянка – це «частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами» [2].

Штучні об'єкти нерухомості обов'язково повинні мати земельну ділянку як необхідну та основну свою складову частину. Такі штучні об'єкти нерухомості на земельних ділянках володіють родовими ознаками – стаціонарність на певній території саме як нерухомого об'єкта, матеріальність і довговічність. Родові ознаки не завжди є універсальними (наприклад, у історії неодноразово траплялись випадки переносу споруд на інші місця – у м. Варшава (Польща) у 1971 році, у м. Алба-Юлія (Румунія) у 1974 році тощо), проте ці ознаки у сукупності дозволяють відмежувати нерухомі об'єкти від рухомих об'єктів.

Окрім родових ознак, нерухомим об'єктам присутні видові (безпосередні) ознаки, які визначаються показниками у залежності від виду нерухомого об'єкта – місце розташування, стан, конструкція, інфраструктура тощо.

У ст. 181 ЦК України є початковий (примірний) перелік нерухомих речей: 1) земельні ділянки; 2) об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Проте перелік речей, які привірюються до нерухомих, у ст. 181 ЦК України, не є вичерпним. Законодавець може

визнати нерухомими речами також і інші об'єкти, прирівнюючи їх до нерухомої речі, та розповсюджуючи на таку річ режим нерухомої – повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти тощо.

Отже, нерухоме майно (нерухомість) – це майно, яке не може без шкоди для свого призначення бути переміщеним відносно землі, на якій воно знаходиться, а також сама ця земля (земельна ділянка). Відзначимо, що головною особливістю нерухомості є саме її нерозривний зв'язок із земельною ділянкою. Поза таким зв'язком нерухомі об'єкти звичайно втрачають своє первісне та основне призначення.

Статус земельної ділянки як об'єкта права власності визначає ст. 373 ЦК України. Із назви цієї статті – «Земля (земельна ділянка) як об'єкт права власності» можемо зробити висновок, що законодавець ототожнює вказані об'єкти – «земля» та «земельна ділянка», принаймні, у їх цивільно-правовому статусі.

Як вже було зазначено, поняття «земля» та «земельна ділянка» не тотожні, крім того, у вказаній статті надається характеристика окремо «землі» та окремо «земельній ділянці» як об'єктам права власності. Тому пропонуємо назву статті 373 ЦК України викласти у наступній редакції «Стаття 373. Земля та земельна ділянка як об'єкти права власності».

Щодо законодавчого поняття «земельна ділянка», то слід звернутися до ст. 79 ЗК України, згідно з якою це – «частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами» [2].

Розширено земельну ділянку як об'єкт нерухомості та об'єкт цивільно-правового захисту можемо визначити наступним чином – як природну частину земної поверхні, яка індивідуалізована родовими та видовими (безпосередніми) ознаками (розташуванням, межами, площею, територією тощо), може мати у наявності певні об'єкти (поверхневий (грунтовий) шар, рослинні насадження, лісові насадження, водні об'єкти, штучні об'єкти, інші об'єкти), відокремлена та зареєстрована у установленому законодавством порядку, має своє цільове призначення, номер у Державному земельному кадастрі та інших державних реєстрах, та яка може виступати об'єктом майнових, речових, зобов'язальних та інших відносин.

Об'єктами відносин у сфері цивільно-правового захисту можуть також і земельні ділянки із насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, розташованими на них, якщо це передбачено договором, або без таких.

Зокрема, об'єктами таких відносин є садиби. Ст. 381 ЦК України недостатньо регламентує такий об'єкт права власності як садиба.

Садиба в українській мові має кілька значень: перше – насамперед це житлові будинки та господарські будівлі разом із прилеглими до них садом (городом); друге – адміністративно-господарські, виробничо-господарські та житлові будівлі; і лише третє значення садиби – це ділянка землі, яка відводиться для забудови, або під сад (город) [2, с. 1284].

За нормами ч. 1 ст. 381 ЦК України садиба – це насамперед «земельна ділянка», на якій вже розташовані інші споруди. Тобто, ЦК України відносить садибу до природних (земельних) об'єктів нерухомості, а не до штучних (житлових, господарських). Пропонуємо ч. 1 ст. 381 ЦК України дещо змінити та викласти у наступній редакції: «1. Садибою є житловий будинок, господарсько-побутові та інші споруди, з наземними, водними, підземними та іншими комунікаціями, разом із прилеглими до них садом (городом), розташованими на земельній ділянці, та які є окремим господарством».

Речові права у об'єктному складі відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав надають їх носіям можливість учинити будь-які законні дії щодо

речей, а також вимагати від інших осіб не порушувати вказані права.

Речове право на нерухомий об'єкт можна визначити як сукупність цивільно-правових норм, які установлюють та регулюють панування уповноваженої особи над нерухомими речами, задовольняють її права та законні інтереси, і при цьому усувають неуповноважених осіб від можливостей впливу на вказані речі.

Речові права на нерухомість можуть бути предметом застави (ст. 576 ЦК України, ст. 4 Закону України «Про заставу» від 2 жовтня 1992 року [9]), у т.ч. предметом застави нерухомості – іпотеки (ст. 5 Закону України «Про іпотеку»), предметом правочинів, зокрема, заповітів, договорів купівлі-продажу, міни, оренди (найму), дарування, управління майном тощо.

Зобов'язальне право на нерухомий об'єкт можна визначити як можливість його носіїв вимагати від інших осіб учинення дій, які визначені самою сутністю та умовами зобов'язання щодо нерухомого об'єкта.

Зобов'язальними правами на нерухомість передбачено, зокрема, можливість скористуватися низкою способів цивільно-правового захисту порушених прав в земельних правовідносинах – захист судом; захист органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами; захист нотаріусом; самозахист тощо.

Щодо специфіки окремих обмежень обігу об'єктів у сфері цивільно-правового регулювання та захисту земельних прав, то наразі залишається проблемою чітке закріплення вказаних обмежень, зокрема, майнових прав фізичних та юридичних осіб у цивільному законодавстві України на нерухомі та інші об'єкти.

Однією із передумов установлення обмежень обігу об'єктів цивільних та земельних прав є індивідуальні, суспільні та державні інтереси, необхідність у установленні та контролі за обігом певних об'єктів для досягнення чітко визначених результатів або для відвернення потенційних небезпек. Такі обмеження мають завжди установлюватись на законодавчому рівні, бути обґрунтованими та враховувати суспільні інтереси.

Норми ч. 2 ст. 178 ЦК України установлюють критерії таких обмежень: «Види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), мають бути прямо установлені у законі» [13].

Отже, види об'єктів цивільних прав, у тому числі й нерухомих, вільне перебування яких у цивільному обороті (вільна оборотоздатність) не допускається, повинні бути установлені законом. Відповідно, правове регулювання вказаних обмежень повинно регулюватися саме на рівні закону, чи акту однакової юридичної сили, а не підзаконним чи іншим актом. Проте на сьогодні такого закону немає, а власності на окремі види майна та їх обмеження установлені у Постанові Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 року [12]. Постанова офіційно не втратила чинність, на неї посилається у своїх рішеннях у Верховний Суд (наприклад, у постанові від 13 травня 2022 року, справа № 552/4460/20, провадження № 61-13162св21 [6]).

Крім того, існують певні обмеження щодо обігу окремих земельних ділянок, нерухомих речей, установлені у відповідних законодавчих актах України, у більшості своїй також вже застарілих, наприклад, у Декреті Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 року щодо окремих майнових комплексів, приватизація або передача в оренду яких не допускається [11].

Отже, відсутністю саме закону про обмеження прав на окремі види майна порушуються норми ч. 2 ст. 178 ЦК України. Звісно, у правовій державі обмеження обігу об'єктів цивільних прав на земельні ділянки та інші об'єкти повинні бути правомірними. Звідси випливає необхідність установлення законних обмежень обігу

об'єктів цивільних прав на рівні закону, причому окремі проекти такого закону неодноразово були зареєстровані у Верховній Раді України, але жоден із них не прийнятий.

Тому пропонуємо розробити та прийняти закон «Про обмеження оборотоздатності окремих видів об'єктів цивільних прав» (із робочою назвою). У цьому законі варто, поряд з іншими об'єктами, обмежити вільний обіг земельних ділянок, на яких знаходяться: ядерні установки; пам'ятки археології та культури, об'єкти державної інфраструктури; природні рослинні ресурси, заборонені та обмежені до використання; об'єкти права державної власності, що не підлягають приватизації.

Також на сьогодні потребують удосконалення окремі статті цивільного законодавства у розглядуваній сфері.

Так, удосконалення потребує назва ст. 190 ЦК України. У чинній редакції ст. 190 ЦК України має назву «Майно». Проте у цій статті йде мова не тільки про безпосередньо «майно», але і про «майнові права».

Майнове право – це категорія самостійна, ці права не повинні отожднюватися з майном. У самому ЦК України неодноразово розмежовуються, зокрема, речі як вид майна, та окремо майнові права. Наприклад, у ч. 1 ст. 656 ЦК України вказано, що предметом договору купівлі-продажу може бути майно (товар) (ч. 1) та майнові права (ч. 2). Тобто, у нормах ст. 656 ЦК України розрізняються: 1) майно (товар) у значенні матеріальної речі та 2) майнові права. Схожий підхід наявний у нормах

ст. 718 ЦК України де відмежовуються як предмети договору дарування речі (ч. 1) та майнові права дарувальника (ч. 2). Тому, на наш погляд, назву ст. 190 ЦК України варто викласти у наступній редакції: «Стаття 190. Майно та майнові права».

Таким чином, дослідження об'єктного складу відносин у сфері цивільно-правового захисту земельних прав дозволяє запропонувати наступні нововведення у законодавство України:

– пункт «ж» частини 1 статті 19 ЗК України викласти у наступній редакції: «ж) землі промислового, інфраструктурного, електронно-комунікаційного, енергетичного, оборонного та іншого призначення»;

– назву статті 373 ЦК України викласти у наступній редакції «Стаття 373. Земля та земельна ділянка як об'єкти права власності».

– частину 1 статті 381 ЦК України викласти у наступній редакції: «1. Садибою є житловий будинок, господарсько-побутові та інші споруди, з наземними, водними, підземними та іншими комунікаціями, разом із прилеглими до них садом (городом), розташованими на земельній ділянці, та які є окремим господарством».

– назву статті 190 ЦК України викласти у наступній редакції: «Стаття 190. Майно та майнові права».

– розробити та прийняти закон «Про обмеження оборотоздатності окремих видів об'єктів цивільних прав» (із робочою назвою).

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: Близько 250000 слів / укл. та гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
3. Ковальчук Ю. В. Поняття та загальна характеристика права оренди землі. *Митна справа*. 2015. № 2 (2.2). С. 79–86.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Мірошніченко А. М. Проблемні правові питання поділу земель на категорії. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2005. № 12 (50). С. 42–51.
6. Постанова Верховного Суду від 13 травня 2022 року (справа № 552/4460/20, провадження № 61-13162св21). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104361602>
7. Правдюк В. М. Поділ земель України за цільовим призначенням за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / В. М. Правдюк. Київ, 2012. 221 с.
8. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 року № 1777-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 5.
9. Про заставу: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2654-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642.
10. Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 року № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313.
11. Про перелік майнових комплексів державних підприємств, організацій, їх структурних підрозділів основного виробництва, приватизація або передача в оренду яких не допускається: Декрет Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 року № 26-92. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 11. Ст. 96.
12. Про право власності на окремі види майна: Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 року № 2471-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 517.
13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.